

ROBERT SERVICE

Ο ΤΕΛΕΥΤΑΙΟΣ ΤΣΑΡΟΣ

Μετάφραση
ΣΩΤΗ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Κατάλογος εικόνων	... 11
Χάρτες	... 13
Ευχαριστίες	... 17
Εισαγωγή	... 19
1 Τσάρος πασών των Ρωσιών	... 23
2 Στο Γενικό Στρατηγείο	... 30
3 Η Φεβρουαριανή Επανάσταση	... 37
4 Παραίτηση από τον θρόνο	... 42
5 Τσάρσκαγε Σελό	... 54
6 Οικογενειακή ζωή	... 62
7 Η Προσωρινή Κυβέρνηση	... 67
8 Η βρετανική προσφορά	... 72
9 Κανόνες και καθημερινότητα	... 78
10 Περί της ζωής των ηγεμόνων	... 83
11 Το δίλημμα του Κερένσκι	... 91
12 Μακρινό ταξίδι	... 98
13 Στο Ταμπόλσκ	... 105
14 Ο πληρεξούσιος Πανκράτοφ	... 110
15 Η Οκτωβριανή Επανάσταση	... 118
16 Ο διασκορπισμός των Ρομανόφ	... 125
17 Το Σπίτι της Ελευθερίας	... 130
18 Μαθαίνοντας από άλλους	... 135

19	Άφθονος ελεύθερος χρόνος	... 140
20	Ο «Οκτώβρης» τον Ιανουάριο	... 145
21	Οι συζητήσεις στη Μόσχα	... 153
22	Σχέδια διάσωσης	... 159
23	Το μέλλον της Ρωσίας	... 168
24	Η επέλαση των συντρόφων	... 173
25	Ταμπόλσκ και Μόσχα	... 180
26	Ο κομισάριος Γιάκοβλεφ	... 186
27	Διαταγή για αναχώρηση	... 192
28	Νοτίως προς το Τιουμέν	... 198
29	Προς άγνωστο προορισμό	... 206
30	Στο σπίτι του Ιπατιέφ	... 214
31	Τα Ουράλια και οι μπολσεβίκοι τους	... 221
32	Στο μεταξύ στο Ταμπόλσκ	... 229
33	Αντοχή και απαντοχή στο Εκατερινμπούργκ	... 234
34	Μια αίσθηση του κόσμου	... 243
35	Εμφύλιος πόλεμος	... 248
36	Γερμανικοί ελιγμοί	... 254
37	Οι τελευταίες μέρες στο σπίτι	... 262
38	Η παγίδα του Εκατερινμπούργκ	... 267
39	Το υπομόχλιο της Μόσχας	... 273
40	Ο άνθρωπος που δεν θα γινόταν τσάρος	... 278
41	Συρρίκνωση των επιλογών	... 283
42	Θάνατος στο κελάρι	... 290
43	Η εκκένωση των Κόκκινων	... 294
44	Φόνοι, συγκαλύψεις και απατεώνες	... 300
45	Η τσεχοσλοβακική κατοχή	... 305
46	Οι επιζήσαντες Ρομανόφ	... 312
47	Η αντιμπολσεβίικη έρευνα	... 318
48	Διαμάχη	... 326
49	Επίμετρο	... 334
	Βιβλιογραφία	... 341
	Σημειώσεις	... 351
	Ευρετήριο	... 409

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο ΤΣΑΡΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β΄ είναι μια αμφιλεγόμενη προσωπικότητα του 20ού αιώνα. Οι θαυμαστές του τον υπερασπίζονται ως στοργικό σύζυγο και πατέρα που έκανε ό,τι μπορούσε για τη Ρωσία μπροστά σε μια παλίρροια επαναστατικής σκληρότητας, η οποία κατέληξε στην εκθρόνισή του τον Φεβρουάριο του 1917 και στη δολοφονία του έναν χρόνο αργότερα. Οι εχθροί του αφηγούνται μια διαφορετική ιστορία: Ο Νικόλαος ήταν ένας πείσμων, αντιδραστικός τύραννος που αποσταθεροποίησε τη χώρα με τις πράξεις του και γκρέμισε κάθε ευκαιρία να αποφευχθεί η καταστροφή των επόμενων δεκαετιών. Κατά τη γνώμη μου, είναι λάθος να προτιμάμε τη μία από τις δύο εικόνες: ο Νικόλαος ήταν ένα σύνθετο πρόσωπο, ένας αντιφατικός άνθρωπος και ηγεμόνας.

Σ' αυτό το βιβλίο τον ακολουθώ στους δεκαέξι μήνες από την ανατροπή του μέχρι τον θάνατό του. Εκείνη την περίοδο βρισκόταν υπό κράτηση στο Τσάρσκαγε Σελό, στο Ταμπόλσκ και τελικά στο Εκατερινμπούργκ, χωρίς ελπίδα ότι θα απελευθερωνόταν. Σπανίως μιλούσε στους υπουργούς του και είχε τη φήμη ότι άλλα έλεγε κι άλλα έκανε· πάντως, μετά την παραίτησή του από τον θρόνο, δεν είχε πια κανένα κίνητρο να δίνει παραπλανητικές εντυπώσεις· εκτός ίσως από το να προσπαθεί να ελαφραίνει τις ανησυχίες της συζύγου και των παιδιών του όταν βρίσκονταν όλοι σε κατ' οίκον περιορισμό. Κομμάτια της ιστορίας έχουμε ακούσει πολλές φορές, συνήθως με έμφαση στη φρικώδη εκτέλεση της οικογένειας σ' ένα κελάρι στα Ουράλια τον Ιούλιο του 1918. Ακόμα συχνότερα αναφέρεται η ανεπιβεβαίωτη πληροφορία ότι ένα ή περισσότερα μέλη της οικογένειας γλίτωσαν από το μακελειό. Έχω αρχίσει να πιστεύω ότι ένα μέρος του αγγλόφωνου λογοτεχνι-

κού κόσμου έχει τη νοσηρή προθυμία να πιστέψει ότι το ένοπλο και πειθαρχημένο εκτελεστικό απόσπασμα των κομμουνιστών άφησε κάποιον να αποδράσει από το κλειστό κελάρι. Τα αποδεικτικά στοιχεία που έχουμε πια στη διάθεσή μας πρέπει να εξετάζονται ευσυνείδητα — αυτό προσπαθώ να κάνω σε τούτο το βιβλίο.

Το 1917 γινόταν λόγος να σταλεί ο Νικόλαος σε ασφαλή εξορία στη Βρετανία. Αλλά, ακόμα κι αν ο εξάδελφός του Γεώργιος Ε΄ δεν είχε απορρίψει την ιδέα, πόσο ρεαλιστική θα ήταν αυτή η εξέλιξη δεδομένων των πολιτικών εμποδίων στη Ρωσία; Και τι κρύβεται πίσω από το μυστήριο του τελευταίου ταξιδιού του Νικολάου από το Ταμπόλσκ στο Εκατερινμπούργκ τον Απρίλιο του 1918;

Αν και ο θάνατος του Νικολάου και της οικογένειάς του στις 17 Ιουλίου 1918 απαιτεί να ρίξουμε μια νέα ματιά στα παλιά και στα καινούρια ντοκουμέντα, οι μήνες που προηγήθηκαν απαιτούν επίσης ενδελεχή έρευνα. Στη διάρκεια του «κατ' οίκον περιορισμού» του ο Νικόλαος είχε τον χρόνο να σκεφτεί γύρω από τα είκοσι τρία χρόνια της ηγεμονίας του. Και παρ' όλα αυτά προκαλεί έκπληξη το πόσο σπάνια γίνεται φανερό, στο ημερολόγιό του και στις καταγεγραμμένες συζητήσεις, το τι σκεφτόταν. Εκτός απ' όσα έγραψε στο ημερολόγιο και είπε σε άλλους, υπάρχει μια πηγή που συχνά παραβλέπουμε — τα λογοτεχνικά και ιστορικά βιβλία που διάβαζε όλους εκείνους τους μήνες της αναγκαστικήςσχόλης. Σε όλη του τη ζωή υπήρχε διαμάχη γύρω από τους πολιτικούς του σκοπούς· όμως η επιλογή των αναγνώσεών του καθρεφτίζει τις μύχιες σκέψεις του. Το ημερολόγιο, τα προφορικά σχόλια και το υλικό των αναγνώσεών του τους δεκαέξι μήνες πριν από τον θάνατό του προσφέρουν μια μοναδική ευκαιρία να καταλάβουμε αν είχε μετανιώσει για τις αποφάσεις του κατά τη διάρκεια της ηγεμονίας του· μαθαίνουμε με ακρίβεια τι είδους ηγέτης ήθελε να είναι και ανακαλύπτουμε, όπως έχουν ήδη ισχυριστεί πολλοί, ότι επρόκειτο όντως για έναν απολυταρχικό μονάρχη και έξαλλο αντισημίτη, που έκανε συμβιβασμούς μόνο υπό την απειλή βίας.

Αυτά τα ντοκουμέντα μπορούν επίσης να φωτίσουν τις σκέψεις του Νικολάου για την επαναστατική κατάσταση το 1917-1918 και το όραμά του για τις προοπτικές της Ρωσίας. Προσπαθούσε να βγάλει άκρη από τις συνθήκες που αδυνατούσε να ελέγξει και που μεταβάλλονταν με τρόπο απρόβλεπτο. Εκτός από τον στενό του κύκλο, αντάλλασσε ιδέες με τρία άτομα· το πιο γνωστό είναι ο Αλεξάντρ Κερένσκι, που ήταν υπεύθυνος για την ασφάλειά του για λογαριασμό της Προσωρινής Κυβέρνησης (Φεβρουάριος-

Οκτώβριος 1917). Οι συζητήσεις του τσάρου με τα άλλα δύο άτομα, τον Βασίλι Πανκράτοφ και τον Βασίλι Γιάκοβλεφ, δεν έχουν ακόμα αναλυθεί. Ο Πανκράτοφ ήταν σοσιαλεπαναστάτης,* ο Γιάκοβλεφ ήταν μπολσεβίκος· ο ένας διαδέχτηκε τον άλλον στον ρόλο του φρουρού της οικογένειας Ρομανόφ στο Ταμπόλσκ. Άραγε επηρέασαν καθόλου αυτές οι συζητήσεις τις απόψεις του τσάρου;

Το βιβλίο φωτίζει το πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό περιβάλλον των τόπων κράτησης των Ρομανόφ. Ούτε αυτό το ζήτημα έχει ερευνηθεί αρκετά στην ιστορική βιβλιογραφία. Οι μπολσεβίκοι στο Ταμπόλσκ και στο Εκατερινμπούργκ είχαν τις δικές τους απόψεις για το πώς να διαχειριστούν την υπόθεση Ρομανόφ, πράγμα που δημιουργούσε εντάσεις με τη σοβιετική κυβέρνηση. Το Ταμπόλσκ ήταν μια πόλη που είχε κατακλυστεί από εруθροφρουρούς οι οποίοι έρχονταν από άλλες περιοχές για να διορθώσουν αυτό που θεωρούσαν αποτυχία του Λένιν να διασφαλίσει τον έλεγχο της οικογένειας. Στην μπολσεβίκικη ηγεσία του Εκατερινμπούργκ υπήρχαν μερικοί που ήθελαν να εκτελέσουν τον Νικόλαο με ή χωρίς τη συγκατάθεση του Λένιν.

Η έσχατη απόφαση ήταν να εκτελεστεί όχι μόνον ο πρώην τσάρος, αλλά όλα τα μέλη των Ρομανόφ που είχαν συλληφθεί. Από τη δεκαετία του 1990 οι Ρώσοι ερευνητές έχουν επεκτείνει τη βάση τεκμηρίων σχετικά με το ποιος και γιατί έδωσε τις εντολές. Ελπίζω να συνδυάσω όλες αυτές τις πηγές μαζί με όσες έχω βρει στη Μόσχα και στην Καλιφόρνια για να αντιληφθούμε γιατί έγιναν οι δολοφονίες, πού και πώς. Τα τηλεγραφήματα μεταξύ Μόσχας και Εκατερινμπούργκ έχουν εξεταστεί συχνά, αλλά δεν αρκούν για να εξηγήσουν τι συνέβη· έβαλα στόχο να μελετήσω συνολικά την κατάσταση του στρατού και των δυνάμεων ασφαλείας τόσο στο Εκατερινμπούργκ όσο και —εξίσου σημαντικό— στη Μόσχα τις εβδομάδες πριν από τις εκτελέσεις. Οι σχέσεις της Μόσχας με το Βερολίνο είναι επίσης ένας παράγοντας που πρέπει να ληφθεί υπόψη. Μόνο τότε πιστεύω ότι είναι δυνατόν να διαπιστώσουμε τον βαθμό της πιθανής συμμετοχής του Λένιν· καθώς ο ρόλος που έπαιξε υπήρξε θέμα έντονων αντιπαραθέσεων και εικασιών στη Ρωσία κατά τις τρεις τελευταίες δεκαετίες. Τέτοια είναι τα ερωτήματα με τα οποία ασχολείται το βιβλίο.

---

* Οι σοσιαλεπαναστάτες, ή εσέροι, ήταν ένα από τα μεγαλύτερα πολιτικά κόμματα στη Ρωσία από το 1902. Διασπάστηκαν αμέσως μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση διότι μέρος της ηγεσίας τους παρέμεινε πιστό στον Κερένσκι. (Σ.τ.Μ.)

Η έρευνα άρχισε όταν σκόνταψα σε κάποια εξαιρετικά ντοκουμέντα για τους τελευταίους μήνες του Νικολάου Β΄. Το καλοκαίρι του 2013 έσκαβα στα Αρχεία του Ινστιτούτου Hoover, όπως συνήθιζα να κάνω για αρκετά χρόνια, όταν η αναπληρώτρια αρχειοθέτρια Linda Bernard με ρώτησε αν με ενδιέφεραν μερικά αντικείμενα των Ρομανόφ που υπήρχαν σε μια θυρίδα των Αρχείων. Σ' αυτά περιλαμβάνονταν τα έγγραφα της παραίτησης του Νικολάου Β΄. Την επόμενη χρονιά η Lora Soroka, που διαχειρίζεται τα Ρωσικά Αρχεία, ανέφερε μερικά πρόσφατα καταλογογραφημένα έγγραφα —τη Συλλογή Agnes M. Diterikhs— από την έρευνα των αντιμπολσεβίκων το 1918-1920 για τη δολοφονία των Ρομανόφ. Τότε ανακάλυψα ότι το Hoover διέθετε ένα κουτί με έγγραφα που ήταν κάποτε γνωστά ως «Φάκελος του τσάρου» — η βάση για την επί μακρόν γενικά αποδεκτή ιδέα ότι ένα ή περισσότερα μέλη της οικογένειας δραπέτευσαν από το Εκκατερινμπούργκ, πράγμα που τα έγγραφα διαψεύδουν κατηγορηματικά. Αν και αυτές οι πηγές αποτελούν τη ραχοκοκαλιά των ερευνών μου, ανακάλυψα επίσης άφθονο νέο υλικό για άλλα μέλη της οικογένειας των Ρομανόφ.

Οι σκέψεις και οι εμπειρίες του Νικολάου μετά τη Φεβρουαριανή Επανάσταση του 1917 έχουν να μας πουν πολλά για το τι συνέβη στη Ρωσία τα πρώτα είκοσι χρόνια του 20ού αιώνα. Κατά τους τελευταίους δεκαέξι μήνες της ζωής του, αυτός ο μετρημένος, ανεπαρκής, δύσκαμπτος πρώην μονάρχης υπέστη μια προσωπική τραγωδία, ενώ η χώρα του, για την καταστροφή της οποίας δεν ήταν άμοιρος ευθυνών, υφίστατο επίσης μια τραγωδία. Πεθαίνοντας, γλίτωσε από το να γίνει μάρτυρας της μαζικής τρομοκρατίας· αλλά δεν ήταν λίγα όσα είδε και πέρασε πίσω από τις κλειστές πόρτες της φυλακής του.

ΤΣΑΡΟΣ ΠΑΣΩΝ ΤΩΝ ΡΩΣΙΩΝ

ΤΟ 1916, σε καιρό πολέμου, έγινε μια μεγάλη τελετή στο Ιρκούτσκ, τη σιβηρική πόλη νοτίως της λίμνης Βαϊκάλης. Την εποχή εκείνη ο Μεγάλος Πόλεμος προκαλούσε τεράστιες ανθρώπινες απώλειες στο ευρωπαϊκό Ανατολικό και Δυτικό Μέτωπο. Είχαν περάσει είκοσι πέντε χρόνια από τότε που ο Νικόλαος Β΄ είχε επισκεφτεί τη Σιβηρία, ως διάδοχος του θρόνου των Ρομανόφ. Το Ιρκούτσκ ήταν το τέρμα μιας παγκόσμιας περιοδείας που περιελάμβανε τη Βιέννη, την Τεργέστη, την Ελλάδα, την Αίγυπτο, την Ινδία, την Κίνα και την Ιαπωνία.¹ Για να μνημονεύσει εκείνη την επίσκεψη, ο κυβερνήτης Αλεξάντρ Πιλτς εκφώνησε ομιλία στους αξιωματούχους της Σιβηρίας όπου εξήρε την ανδρεία των αυτοκρατορικών δυνάμεων: «Σε πρόσφατη ακρόαση ο αυτοκράτοράς μας μου είπε με ευγένεια: “Όταν τελειώσει ο πόλεμος, θα έρθω να σας επισκεφτώ στο Ιρκούτσκ μαζί με όλη μου την οικογένεια”». Το κοινό απάντησε στην αναγγελία με ζητωκραυγές. Ήταν αξιοσημείωτο ότι κανείς εν ενεργεία αυτοκράτορας δεν είχε έρθει στη Σιβηρία από την εποχή της κατάκτησής της από Ρώσους εμπόρους γύρω στα τέλη του 16ου αιώνα. Οι κάτοικοι της Σιβηρίας, πλούσιοι και φτωχοί, ένιωθαν παραμελημένοι· πολλοί απ’ αυτούς ήταν αφοσιωμένοι στον τσάρο και περίμεναν την επίσκεψή του με ανυπομονησία.²

Κανείς δεν μπορούσε να γνωρίζει ότι σε λιγότερο από έναν χρόνο δεν θα πήγαινε στη Σιβηρία ως ηγεμόνας, ως τσάρος πασών των Ρωσιών, αλλά ως κρατούμενος πολίτης Ρομανόφ. Αυτός που είχε ξαποστείλει χιλιάδες πολιτικούς κρατούμενους στα κάτεργα της Σιβηρίας, στις φυλακές και στους τόπους εξορίας, εκτοπιζόταν τώρα στο Ταμπόλσκ. Τον είχε εκθρονίσει η Φεβρουαριανή Επανάσταση του 1917· μαζί με την οικογένειά του οδηγήθη-

κε στη μικρή πόλη της δυτικής Σιβηρίας, όπου, από μια παραξενιά της τύχης, υπήρχαν οι μεγαλύτερες φυλακές της αυτοκρατορίας. Όχι ότι οι Ρομανόφ φυλακίστηκαν σ' αυτά τα μπουντρούμια· η οικογένεια «φιλοξενήθηκε» στο σπίτι του επαρχιακού κυβερνήτη και τέθηκε σε κατ' οίκον περιορισμό. Οι μπολσεβίκοι ανέτρεψαν την Προσωρινή Κυβέρνηση τον Οκτώβριο του 1917, και λίγους μήνες αργότερα μετέφεραν την αυτοκρατορική οικογένεια στο Εκατερινμπούργκ, την έδρα της εξουσίας τους στα Ουράλια, ενώ σκέφτονταν τι να κάνουν. Τον Ιούλιο του 1918 πήραν την απόφαση να σκοτώσουν όλα τα μέλη της οικογένειας. Τους κατέβασαν στο κελάρι και τους τουφέκισαν μαζί με τον οικογενειακό γιατρό και ένα από τα σκυλιά τους.

Κοντός και ισχνός, ο Νικόλαος δεν έμοιαζε στον γιγαντόσωμο πατέρα του, τον Αλέξανδρο Γ', τον οποίο είχε διαδεχτεί το 1894. Έμοιαζε περισσότερο στη μητέρα του· είχε πάρει τη χλωμή επιδερμίδα της Δανέζας Μαρίας Φιοντόροβνα (πρώην Ντάγκμαρ) και έχανε το ελαφρό καλοκαιρινό του μαύρισμα μόλις ερχόταν το φθινόπωρο.³ Δεν είχε πολλά χόμπι εκτός από το κυνήγι, ιδιαίτερα του φασιανού· αλλά στη διάρκεια του πολέμου το εγκατέλειψε κι αυτό.⁴

Υπήρχε μια ασκητική πλευρά στον χαρακτήρα του Νικολάου· ακόμα και τις χειμωνιάτικες νύχτες άφηνε ανοιχτό το παράθυρό του. Του άρεσε ο δροσερός αέρας όλες τις εποχές του χρόνου και περνούσε δύο ώρες καθημερινά στην ύπαιθρο· όταν είχε την ευκαιρία περνούσε ακόμα περισσότερες.⁵ Δεν το είχε σε τίποτα να κυκλοφορεί από το ένα μέγαρο στο άλλο χωρίς παλτό, ακόμα και τις πιο ψυχρές μέρες του Δεκεμβρίου. Αν και οι τρόποι του ήταν ήπιοι, ήταν σκληρό καρύδι.⁶ Δεν ενδιαφερόταν για τις πολυτέλειες. Όταν δεν φορούσε την αυτοκρατορική στολή, φορούσε το ίδιο κοστούμι που είχε πριν από τον γάμο του. Το παντελόνι του ήταν κάπως φθαρμένο και οι μπότες του στραβοπατημένες. Έτρωγε απλά ρωσικά φαγητά, όπως πατζαρόσουπα, λαχανόσουπα ή χυλό — η εξεζητημένη ευρωπαϊκή κουζίνα δεν του άρεσε. Ούτε έπινε· όταν σε επίσημα δείπνα τού πρόσφεραν σαμπάνια, έπινε από ευγένεια μια δυο γουλιές. Συχνά έδινε στον διοικητή της φρουράς του μπουκάλια από το κελάρι του Ανακτόρου του Αλεξάνδρου, λέγοντας: «Ξέρεις ότι εγώ δεν πίνω». Ένας μάρτυρας ισχυρίστηκε ότι στα οικογενειακά δείπνα έπινε συνήθως ένα ποτήρι πεπαλαιωμένη σλιβοβίτσα, κι ύστερα λίγο κρασί Μαδέρας. Αν και άλλοι μάρτυρες αναφέρουν άλλα ποτά, όλοι συμφωνούν ότι ήταν ασυνήθιστα εγκρατής στις ποσότητες αλκοολούχων που καταναλάωνε.⁷

Η παράδοση είχε μεγάλη σπουδαιότητα για τον Νικόλαο. Από τους

προγόνους του αποδοκίμαζε τον Μεγάλο Πέτρο διότι είχε διαρρήξει τη φυσική πορεία της ρωσικής ιστορικής εξέλιξης. Αντιπαθούσε επίσης την Αγία Πετρούπολη, την οποία θεωρούσε ξένη προς τα μοσχοβίτικα έθιμα. Με τη νοοτροπία που είχε, ο Νικόλαος πίστευε ότι η πόλη είχε χτιστεί «πάνω σε όνειρα».⁸ Αυτό που του ταίριαζε ήταν η ρωσική κληρονομιά από τους αιώνες πριν από τον Μεγάλο Πέτρο· γι' αυτό φορούσε συχνά κόκκινη πουκαμίσια. Απαγόρευε στο περιβάλλον του να χρησιμοποιεί ξένες λέξεις και τις διέγραφε από αναφορές στρατηγών και υπουργών. Του πέρασε μάλιστα από το μυαλό να επιβάλει αλλαγή των επίσημων ενδυμασιών της Αυλής σε κάτι που να μοιάζει περισσότερο με ό,τι φορούσε ο λαός κατά τη βασιλεία του αυτοκράτορα Αλεξίου Α', του ιδρυτή της δυναστείας των Ρομανόφ, στην αρχή του 17ου αιώνα.⁹ Θεωρούσε τον εαυτό του την πεμπτούσια του Ρώσου. Λάτρευε τη μουσική του Τσαϊκόφσκι.¹⁰ Μετά από μια συναυλία στη Λιβάντια [της Κριμαίας], όπου σολίστ ήταν η Ναντιέζντα Πλεβίτσαγια,* της είπε ενθουσιασμένος: «Πάντα πίστευα ότι δεν υπάρχει πιο Ρώσος από μένα. Το τραγούδι σας μου έδειξε ότι είχα άδικο. Σας είμαι ευγνώμων από τα βάθη της καρδιάς μου γι' αυτό το συναίσθημα».¹¹

Αν και ο Νικόλαος ήταν ευσεβής χριστιανός, σιχαινόταν τις παρατεταμένες εκκλησιαστικές λειτουργίες και το ότι έπρεπε να γονατίζει.¹² Η πίστη του βασιζόταν σε ιδέες που ακόμα και κάποιοι της ακολουθίας του θεωρούσαν δεισιδαιμονίες — η εύνοιά του στον αυτοαποκαλούμενο «άγιο» Γκριγκόρι Ρασπούτιν, ο οποίος προκάλεσε σκάνδαλο με τα μεθύσια και τις ασωτίες του, ήταν απόδειξη της εκκεντρικότητας του Νικολάου. Ο Νικολάι Μπαζίλι, ο αξιωματούχος του υπουργείου Εξωτερικών στο Γενικό Επιτελείο, ανέφερε: «[Ο Νικόλαος] γεννήθηκε την ημέρα του προφήτη Ιώβ και πίστευε ότι η μοίρα τον καταδίκασε γι' αυτό. Πίστευε ότι θα πλήρωνε για τους προγόνους του, η βασιλεία των οποίων ήταν πολύ ευκολότερη».¹³

Αν και λίγοι τον φοβούνταν, ο Νικόλαος ενέπνεε σεβασμό και είχε μια «παρουσία» που αποθάρρυνε από το να του αντιμιλούν.¹⁴ Ο Σύντνεϋ Γκιμπς, ο οικοδιδάσκαλος των παιδιών του, τον περιέγραψε ως εξής: «Ήταν συνήθως αξιοπρεπής και επιφυλακτικός, αλλά χαλάρωνε με γοητευτικό τρόπο όταν βρισκόταν με ανθρώπους που συμπαθούσε και εμπιστευόταν. Παρότι

* Η τραγουδίστρια Ναντιέζντα Πλεβίτσαγια (1884-1940) ακολούθησε τους μπολσεβίκους και έγινε κατάσκοπός τους στη Δύση. Ο Βλαντίμιρ Ναμπόκοφ αφηγήθηκε τη μυθιστορηματική της ζωή (την ονομάζει «Σλάβσκα») στο διήγημά του «The Assistant Producer» του 1943. (Σ.τ.Μ.)

δεν ήταν ψηλός, είχε την όψη του αυτοκράτορα. Τα γούστα του ήταν απλά, όπως ενός ευγενούς της επαρχίας. Απεχθανόταν τις ίντριγκες, όλες τις μορφές προσποίησης και ανειλικρίνειας». ¹⁵ Σίγουρα ο τσάρος άκουγε προσεκτικά όλους τους κορυφαίους υπουργούς του και αποστρεφόταν τις ανοιχτές διαφωνίες. Ο Γκιμπς θαύμαζε απεριόριστα τον Νικόλαο. Στην πραγματικότητα όμως ο τσάρος ήταν διπρόσωπος· παραπλανούσε τους πάντες αφήνοντάς τους να πιστεύουν ότι έπαιρνε υπόψη τις συμβουλές τους. Έτσι απογοήτευε πολλούς όταν τελικά έκανε το αντίθετο από εκείνο που φαινόταν να έχει υποσχεθεί. Ήταν τσάρος για πάνω από είκοσι χρόνια — κανείς υπουργός του δεν είχε υπηρετήσει τόσο· η μακροβιότητα λοιπόν της εξουσίας τού είχε προσδώσει αδικαιολόγητη αυτοπεποίθηση στην κρίση του. Στόχος του ήταν να διορίζει πειθήνια δημόσια πρόσωπα ως επικεφαλής του υπουργικού συμβουλίου, κι όταν ένα από αυτά, ο Πιοτρ Στολίπιν, επέδειξε ανεξάρτητο πνεύμα (αν και συντηρητικό), έπαψε να τον εμπιστεύεται — ο Στολίπιν ήξερε ότι το πολιτικό του άστρο έδυε για χρόνια πριν από τη δολοφονία του το 1911. Η ένταση μεταξύ του αυτοκράτορα και του πρωθυπουργού επαναλαμβανόταν ξανά και ξανά, και ο Νικόλαος ξεφορτωνόταν όσους αρνούσαν να συμμορφωθούν.

Στην ενθρόνισή του το 1896 ορκίστηκε να διατηρήσει την απολυταρχική εξουσία και παρότρυνε τους επικριτές του να εγκαταλείψουν τα «ανόητα όνειρα» του εκδημοκρατισμού. Όταν ήταν παιδί είχε δάσκαλο τον υπερσυντηρητικό Κονσταντίν Πομπεντονόστσεφ, ο οποίος του ενέπνευσε τις αρχές της απολυταρχίας, της δυναστείας, του στρατιωτικού μεγαλείου και της επίσημης θρησκευτικής παράδοσης. Ποτέ δεν απομακρύνθηκε από όλα αυτά.

Ο επαναστατικός αναβρασμός κατέκλυσε τη Ρωσική Αυτοκρατορία το 1905, όταν όλες σχεδόν οι κοινωνικές τάξεις, από την κορυφή μέχρι τη βάση, απαιτούσαν αλλαγές. Οι εργάτες κήρυξαν απεργίες και, με την καθοδήγηση επαναστατών αγωνιστών, εξέλεξαν συμβούλια (τα Σοβιέτ) για να υπερασπιστούν τα δικαιώματά τους. Πολλοί χωρικοί προχώρησαν σε βίαιες ενέργειες εναντίον των γαιοκτημόνων. Πολωνοί, Γεωργιανοί και άλλοι στα σύνορα της αυτοκρατορίας ξεσηκώθηκαν. Έγιναν ανταρσίες στον Στόλο της Μαύρης Θάλασσας, καθώς και στα στρατεύματα που επέστρεφαν ηττημένα από τον συνεχιζόμενο ρωσο-ιαπωνικό πόλεμο στην Άπω Ανατολή. Τον Οκτώβριο του 1905 ο Νικόλαος εξέδωσε μια διακήρυξη υποσχόμενος μεταρρυθμίσεις. Την επόμενη χρονιά εξελέγη με τη συγκατάθεσή του μια Κρατική Δούμα, νομιμοποιήθηκαν τα πολιτικά κόμματα και χαλάρωσαν

κάπως οι απαγορεύσεις της λογοκρισίας. Αλλά, μόλις η Δούμα αρνήθηκε να στηρίξει τις πολιτικές του, ο Νικόλαος και ο Στολίπιν άλλαξαν τους εκλογικούς κανόνες, έτσι ώστε να προκύψει ένα λιγότερο δύστροπο σώμα αντιπροσώπων. Όταν ακόμα κι αυτό το πραξικόπημα εναντίον του κινήματος για τη δημοκρατία στη Ρωσία απέτυχε να καταπνίξει τις διαφορετικές φωνές στη Δούμα, ο Νικόλαος επέμεινε να κυβερνά με τον δικό του τρόπο, αγνοώντας τις επικρίσεις.

Οι ενέργειές του μαρτυρούν έναν ηγεμόνα που πίστευε ότι είχε πάντοτε δίκιο. Και αντιμετώπιζε τη λαϊκή κατακραυγή καταφεύγοντας στη θαλπωρή της οικογένειάς του. Η σύζυγός του, η Αλεξάνδρα, που είχε γεννηθεί ως πριγκίπισσα Άλιξ της Έσσης και είχε μεγαλώσει στην Αγγλία, στην Αυλή της γιαγιάς της βασίλισσας Βικτωρίας, υποστήριζε την τάση του να κυβερνά χωρίς να λαμβάνει υπόψη τη λαϊκή βούληση. Οι δυο τους είχαν μια στενή συντροφική σχέση, που βασιζόταν σε κοινές αξίες και σε μια ισχυρή σεξουαλική έλξη.¹⁶ Η Αλεξάνδρα ενίσχυε την αποφασιστικότητα του Νικολάου να κυβερνά χωρίς να παίρνει υπόψη τις συμβουλές των άλλων κάθε φορά που αυτές οι συμβουλές φαινόταν να βλάπτουν την προσωπική του εξουσία και το υφιστάμενο καθεστώς. Τον ενθάρρυνε να είναι αυστηρός έναντι όσων δεν τον στήριζαν ενεργά: «Να είσαι ο Μέγας Πέτρος, ο Ιβάν ο Τρομερός, ο αυτοκράτορας Παύλος — και να τους συντρίβεις όλους».¹⁷ Αρκετά μέλη της ευρύτερης οικογένειας των Ρομανόφ ένωσαν φρίκη για την απροθυμία του Νικολάου να συμβιβαστεί· η ίδια του η μητέρα πίστευε ότι η Αλεξάνδρα ασκούσε αδικαιολόγητη και κακοήθη επιρροή προς αυτή την κατεύθυνση. Ο Ρασπούτιν ήταν μόνο ένα από τα άτομα τα οποία η ευγενής, μορφωμένη κοινωνία θεωρούσε ότι έπρεπε να απομακρυνθούν από την αυτοκρατορική Αυλή. Αλλά ο Νικόλαος ακολουθούσε τον δικό του δρόμο· οι σφοδροί επικριτές του γραφικού «αγίου» παραμερίζονταν ένας ένας από το περιβάλλον των Ρομανόφ.¹⁸ Ο κόμης Βλαντίμιρ Φρεντερίκς, ο ηλικιωμένος υπουργός της Αυλής, ο οποίος είχε υπηρετήσει τον Αλέξανδρο Β' και τον Αλέξανδρο Γ', ήταν ένας από τους λίγους που τη γλίτωσε με μια κοφτή εντολή να μην παρεμβαίνει στην πολιτική. «[Ο Ρασπούτιν] είναι» είπε ο Νικόλαος «δική μου υπόθεση».¹⁹ Το γεγονός ότι η ιεραρχία της Ρωσικής Ορθόδοξης Εκκλησίας κινήθηκε εναντίον του Ρασπούτιν δεν φαινόταν να ενοχλεί τον αυτοκράτορα, τον οποίο συγκινούσαν οι λαϊκές θρησκευτικές παραδόσεις. Στα μάτια του ο Ρασπούτιν ήταν η επιτομή της σοφίας και της καλοσύνης του ρωσικού έθνους.

Εκτός από ευσεβής χριστιανός, ο Νικόλαος ήταν στρατιώτης και πατριώ-

της· σεβόταν τον ρωσικό στρατό και ήθελε να αφήσει τη Ρωσία ισχυρότερη και πιο ευημερούσα απ' όσο την είχε βρει όταν ανέβηκε στον θρόνο. Ο εθνικισμός του τον συνόδευε από την παιδική του ηλικία. Περιφρονούσε τους Γερμανούς σε όλη του τη ζωή, μολονότι είχε παντρευτεί Γερμανίδα.²⁰ Επίσης μοιραζόταν το μίσος του πατέρα του για τους Εβραίους, τους οποίους κατηγορούσε ότι επιδίωκαν να διαλύσουν τους δεσμούς ανάμεσα στους απλούς Ρώσους. Ο Νικόλαος πίστευε ότι πίσω από την επαναστατική δίνη του 1905-1906 βρίσκονταν σκοτεινές εβραϊκές δυνάμεις· όταν στη Ρωσία άρχισαν να δημιουργούνται αντιδραστικές εθνικιστικές οργανώσεις, τις υποστήριξε αμέσως. Ο πρωθυπουργός Πιοτρ Στολίπιν φαίνεται πως είχε μείνει με το στόμα ανοιχτό μπροστά στη δράση της Ένωσης του Ρωσικού Λαού και άλλων παρόμοιων ομάδων που υπέθαλπαν ταραχές με τα πογκρόμ τους στις περιοχές των δυτικών συνόρων.²¹

Παρότι διαβεβαίωσε τον Στολίπιν για τη στήριξή του, ο Νικόλαος αρνήθηκε να δεχτεί τις δικαστικές ετυμηγορίες εναντίον όσων κατηγορούνταν για βιαιοπραγίες. Οι Ενώσεις αυτές ήταν πρόδρομοι του φασισμού του 20ού αιώνα. Ο Νικόλαος δέχτηκε με ευχαρίστηση κάρτα μέλους από την Ένωση του Ρωσικού Λαού, δηλώνοντας: «Το φορτίο της εξουσίας που μου ανατέθηκε στο Κρεμλίνο της Μόσχας θα το φέρω μόνος, και είμαι βέβαιος ότι ο ρωσικός λαός θα με βοηθήσει. Θα είμαι υπόλογος για την εξουσία μου ενώπιον του Θεού».²² Η Αλεξάνδρα συμφωνούσε, πιστεύοντας ότι οι οργανώσεις αυτές εκπροσωπούσαν τους «υγιείς, ορθώς σκεπτόμενους και ευσεβείς υπηκόους» του συζύγου της. «Η φωνή τους» τον διαβεβαίωνε «είναι η φωνή της Ρωσίας· όχι της κοινωνίας ή της Δούμας».²³ Ο Νικόλαος δεν ήταν φυσικά ο μοναδικός μονάρχης της εποχής του με πρωτόγονες πολιτικές απόψεις και μια δογματική σύζυγο που δεν είχε ιδέα από τίποτα. Ούτε ήταν ασυνήθιστη η άγνοια ενός ηγεμόνα για τον υψηλό πολιτισμό του έθνους του. Ο Νικόλαος απέφευγε τους διανοουμένους και αυτοτροφοδοτούνταν από την πεποίθηση ότι καταλάβαινε σε βάθος τον ρωσικό λαό. Όταν συναντιόταν με χωρικούς στα συχνά προσκυνήματά του σε θρησκευτικούς χώρους, ένιωθε σίγουρος ότι, αν τους προστάτευε από την ύπουλη ξένη προπαγάνδα, όλα θα πήγαιναν καλά στη Ρωσία. Δεν του περνούσε από το μυαλό ότι η ρωσική αγροτιά είχε γνήσια παράπονα εναντίον του συστήματος εξουσίας που είχαν επιβάλει οι πρόγονοί του. Ζούσε και ανέπνεε μέσα στον εφησυχασμό και στον ακραίο συντηρητισμό.

Εντούτοις ήταν πιο περίπλοκος απ' όσο φαινόταν. Παρά την περιφρόνησή του για τις εκλογές και για τους περισσότερους πολιτικούς της Δούμας,

δεν είχε προσωπική έμμονη ιδέα με την απόλυτη εξουσία — σ' αυτό είχε πιο φιλελεύθερες ιδέες από εκείνες της γυναίκας του, την οποία εξάλλου λάτρευε. Να τι έλεγε στον οικοδιδάσκαλο των παιδιών του Πιερ Γκιγιάρ: «Όταν ανέβηκα στον θρόνο, ορκίστηκα να διατηρήσω ανέπαφη τη μορφή της διακυβέρνησης που κληρονόμησα από τον πατέρα μου και να την κληροδοτήσω στον διάδοχό μου. Τίποτα δεν μπορεί να με απαλλάξει από τον όρκο μου. Μόνο ο διάδοχός μου θα μπορέσει να τον αλλάξει μόλις αυτός ανέβει στον θρόνο».²⁴ Δεν επρόκειτο για επιπόλαια ιδέα: Πριν από τον Μεγάλο Πόλεμο είχε πει στη Σόφι Μπουξχούβεντεν: «Ο Αλέξιος δεν θα έχει δεμένα τα χέρια. Θα απορρίψει ό,τι δεν είναι απαραίτητο. Ετοιμάζω εγώ τον δρόμο γι' αυτόν».²⁵

Αλλά όσο ήταν αυτοκράτορας τίμησε τον όρκο του όσο καλύτερα μπορούσε. Κάτω από το ήπιο περίβλημα ο πυρήνας ήταν σκληρός· ο Νικόλαος είχε παροιμιώδες πείσμα. Οι άνθρωποι, είτε ήταν αφοσιωμένοι υπήκοοι είτε ενεργοί επαναστάτες, διαπίστωναν αμέσως τη δυσκαμψία του. Οι βασιλόφρονες τον θαύμαζαν ως έναν ισχυρό τσάρο που δεν υπέκυπτε σε όσους αντιτίθεντο στις εθνικές παραδόσεις· και γιόρτασαν με κέφι τα τριακόσια χρόνια της δυναστείας των Ρομανόφ. Οι επαναστάτες τον έβλεπαν σαν τον Αιμοσταγή Νικόλαο ή σαν τον Δήμιο. Ανάμεσα σε αυτές τις ακραίες απόψεις, υπήρχαν εκατομμύρια υπήκοοι που ζητούσαν μεταρρυθμίσεις, αλλά φοβούνταν τα βάσανα που θα προκάλυψε μια επανάσταση. Η εμπειρία από τις ταραχές στη διάρκεια της επαναστατικής περιόδου 1905-1906 είχε τρομάξει τον κόσμο και τον είχε οδηγήσει σε πολιτική απάθεια. Παράλληλα ήταν διαδεδομένο το αίσθημα ότι τα πράγματα δεν μπορούσαν να συνεχιστούν· ότι επίκειτο αλλαγή. Τα μορφωμένα κοινωνικά στρώματα της αυτοκρατορίας ένιωθαν ντροπή για τη Ρωσία όταν τη συνέκριναν με τις άλλες μεγάλες δυνάμεις στον κόσμο — και κατηγορούσαν τον Νικόλαο για την επιμονή του να κρατάει στα χέρια του τη μέγιστη δυνατή εξουσία και ευθύνη. Η ατμόσφαιρα ήταν τοξική ήδη πριν από την έκρηξη του Μεγάλου Πολέμου το 1914.

ΣΤΟ ΓΕΝΙΚΟ ΣΤΡΑΤΗΓΕΙΟ

ΑΠΟ ΤΟ 1915, όταν το Ανατολικό Μέτωπο σταθεροποιήθηκε, οι ρωσικές ένοπλες δυνάμεις εγκατέστησαν το Γενικό Στρατηγείο τους, γνωστό ως Στάβκα, κοντά στο Μογκιλιόφ [στην ανατολική Λευκορωσία]. Η πόλη, χτισμένη στην όχθη του Δνείπερου, συνδεόταν επί δεκαετίες με το Κίεβο μέσω τόσο ατμόπλοιων όσο κι ενός σιδηροδρόμου· ο σταθμός βρισκόταν ενάμισι χιλιόμετρο νοτιοανατολικά. Αλλά η εμπορική κίνηση παρέμενε χαμηλή ακόμα και σε καιρό ειρήνης. Το Μογκιλιόφ ήταν ένα μέρος όπου λίγα πράγματα συνέβαιναν στη διάρκεια της ημέρας, κι ακόμα λιγότερα στη διάρκεια της νύχτας: Αν και επαρχιακή πρωτεύουσα, η πόλη ήταν μικρή και σκοτεινή. Οι περισσότεροι από τους 50.000 κατοίκους της ήταν Ρώσοι, αλλά υπήρχε από παλιά μια σημαντική εβραϊκή μειονότητα¹ — και η ζωή συνεχιζόταν απaráλλακτη επί αιώνες. Στο Μογκιλιόφ το πλησιέστερο πράγμα σε ένα σύγχρονο σύστημα μεταφορών ήταν τέσσερα ιππήλατα τραμ· στο ξενοδοχείο «Μπρίστολ» σέρβιραν κρασί, αλλά όχι βότκα· το 1914 εφαρμόστηκε μια μορφή ποτοαπαγόρευσης που προοριζόταν να διαρκέσει μέχρι το τέλος του πολέμου. Και παρ' όλα αυτά η πόλη είχε μεγάλο πρόβλημα με τους ταραξίες, και η παρουσία του τσάρου δεν κατάφερε να ενισχύσει την αποτελεσματικότητα της αστυνομίας και του στρατού στη διατήρηση του νόμου και της τάξης. Η Ρωσία σε καιρό ειρήνης ήταν πάντα ταραχώδης. Σε καιρό πολέμου ήταν ακόμα πιο επιρρεπής στην ακυβερνησία.²

Στις 10:00 κάθε πρωί ο Νικόλαος πήγαινε με τα πόδια από το κυβερνείο, ένα διώροφο κτίριο του 19ου αιώνα, στο στρατηγείο για την ημερήσια προφορική αναφορά του επικεφαλής του Γενικού Επιτελείου Μιχαήλ Αλεξέγεφ. Μόλις ο Αλεξέγεφ εξηγούσε τα τελευταία σχέδια, ο Νικόλαος επέστρεφε στο

κυβερνεί και ασχολούνται με την αλληλογραφία με τους υπουργούς στο Πετρογκράντ (όπως είχε μετονομαστεί η Αγία Πετρούπολη, Σανκτ Πιτερμπούργκ στα ρωσικά, για να ακούγεται λιγότερο γερμανική) και με επισκέψεις από ξένους ακολούθους.³

Το μεσημέρι έμπαινε στην τραπεζαρία για να χαιρετήσει καμιά εικοσαριά επίλεκτους αξιωματικούς που είχαν λάβει σχετική πρόσκληση: «Καλείστε κύριο στο πρόγευμα της Αυτού Μεγαλειότητας». Ο Νικόλαος, χαμογελαστός, έκανε χειραψία με όλους τους επισκέπτες και, με τον Αλεξέγεφ στα δεξιά του, άκουγε τις σκέψεις τους για τα νέα από το μέτωπο. Προσφέρονταν δύο απλά πιάτα, και ο Νικόλαος καθυστέρουσε για λίγο μετά το γεύμα συνομιλώντας με κάποια από αυτά τα άτομα. Ακολουθούσε διάλειμμα μίας ή δύο ωρών. Τότε ο Νικόλαος πήγαινε συνήθως μια βόλτα με κάποιο μέλος της συνοδείας του, ενώ το προσωπικό του Γενικού Επιτελείου επέστρεφε στην εργασία του. Το δείπνο άρχιζε στις 6:00 και ο Νικόλαος καθόταν και πάλι στην κεφαλή του τραπεζιού. Όταν τελείωναν τα πιάτα, ανακοίνωνε: «Κύριοι, έχετε την άδεια να καπνίσετε». Ο ίδιος είχε κάνει μόδα το κάπνισμα με πίπα. Συχνά έσβηνε γρήγορα το πρώτο τσιγάρο του — σημάδι νευρικότητας, γιατί αμέσως άναβε και κάπνιζε ένα δεύτερο. Κάθε βράδυ γινόταν προβολή ταινίας ή μουσική παράσταση, όπου ο Νικόλαος παρίστατο μαζί με τον γιο του. Μια στρατιωτική μπάντα έπαιζε το εμβατήριο του συντάγματος Πρεομπραζένσκι, ενώ ο αυτοκράτορας έπαιρνε τη θέση του στο θεωρείο του κυβερνήτη και κουβέντιαζε με αβρότητα με τις συζύγους του προσωπικού της Στάβκα.⁴

Παρότι ο Νικόλαος απολάμβανε τη συντροφιά των ανδρών των ενόπλων δυνάμεων, έπρεπε να ενημερώνεται για τις κρατικές υποθέσεις στην υπόλοιπη χώρα. Εκτός από τα στρατιωτικά ζητήματα, τον απασχολούσε η εξωτερική πολιτική και ασκούσε προσωπικό έλεγχο επί των αποφάσεων πρωταρχικής σημασίας. Το υπουργείο Εξωτερικών στην πρωτεύουσα τον κρατούσε ενήμερο για την ευμετάβλητη κατάσταση της Ρωσίας στις διεθνείς σχέσεις. Ομοίως, ο πρωθυπουργός και ο υπουργός Εσωτερικών τον ενημέρωναν για ζητήματα που αφορούσαν την πολιτική ασφάλεια.

Σε άλλα θέματα μάλλον ακολουθούσε παρά καθοδηγούσε την πολιτική. Ο Πιοτρ Στολίπιν τον είχε πείσει ότι, για να μην επαναληφθούν οι επαναστατικές ταραχές, έπρεπε να εφαρμοστεί μια νέα αγροτική πολιτική προκειμένου να δημιουργηθεί μια κοινωνική τάξη μικροκτηματιών. Ο Στολίπιν υποστήριζε ότι οι κοινοτικές παραδόσεις των Ρώσων αγροτών περιλάμβαναν την ατομική ευθύνη. Τόνιζε επίσης τη ρωσική εθνική υπερηφάνεια σε βάρος

των άλλων λαών της αυτοκρατορίας — οι δύο άνδρες συμφωνούσαν επ' αυτού, αν και ο ίδιος ο Νικόλαος δεν πήρε ποτέ κάποια πρωτοβουλία. Σε άλλα κυβερνητικά ζητήματα ο τσάρος ήταν ακόμη λιγότερο δραστήριος: Στα προπολεμικά χρόνια, όταν η βιομηχανία ανέκαμπτε από την παρ' ολίγον επανάσταση του 1905-1906, είχε αναθέσει την εποπτεία της στους υπουργούς του, διάβαζε ευσυνείδητα τις αναφορές, αλλά συνεισέφερε ελάχιστα στις συζητήσεις. Με την έκρηξη του Μεγάλου Πολέμου φάνηκε ότι η Ρωσία είχε απόλυτη ανάγκη να βελτιώσει τον συντονισμό της βιομηχανίας και της μεταποιητικής της παραγωγής. Αυτό οδήγησε στη δημιουργία των λεγόμενων Επιτροπών Πολεμικής Βιομηχανίας με τη συμμετοχή τόσο των βιομηχάνων όσο και του εργατικού δυναμικού. Το αποτέλεσμα ήταν μια δημόσια διαμάχη πιο θορυβώδης από εκείνη που θα επιθυμούσε ο απολυταρχικός Νικόλαος, αλλά, εκών άκων, την αποδέχτηκε. Στην πραγματικότητα δεν είχε άλλη επιλογή αν ήθελε τη νίκη στο Ανατολικό Μέτωπο.

Ένιωθε πάντως ότι έχανε τον πολιτικό έλεγχο στο Πετρογκράντ. Η αυτοκράτειρα τον ενημέρωνε όσο καλύτερα μπορούσε, εφιστώντας την προσοχή του σε ό,τι θεωρούσε φαύλες ομιλίες και δραστηριότητες στη Δούμα. Και ο Νικόλαος επεφύλασσε, φυσικά, τα πιο σημαντικά υπουργεία για τους πιο «δικούς» του. Όταν άρχισαν οι εχθροπραξίες, είχε φορτωθεί ως πρωθυπουργό τον ηλικιωμένο και ανίκανο Ιβάν Γκορεμίκιν, ο οποίος είχε επίγνωση ότι δεν κατανοούσε τις απαιτήσεις της σύγχρονης διακυβέρνησης. Το 1916 ο Γκορεμίκιν ζήτησε και πέτυχε να συνταξιοδοτηθεί· ο Νικόλαος τον αντικατέστησε με τον νεότερο αλλά εντελώς ανέμπνευστο γραφειοκράτη Μπαρίς Στούρμερ, τον οποίο δεν άργησε να απομακρύνει διορίζοντας στη θέση του τον εξίσου πλαδαρό Αλεξάντρ Τριέποφ. Το καρουζέλ των διορισμών και των απολύσεων από την κορυφή ως τη βάση του υπουργικού συμβουλίου προκάλεσε κενά στην πολιτική διοίκηση, και ο Νικόλαος έλαβε γνώση των αυξανόμενων δυσκολιών στον εφοδιασμό των πόλεων και των ενόπλων δυνάμεων με τρόφιμα. Υπήρξαν επίσης σημάδια αποδιοργάνωσης στη βιομηχανική παραγωγή. Ο Νικόλαος διαφώνησε με όσους έλεγαν ότι ο επικεφαλής του επόμενου υπουργικού συμβουλίου, ο πρωθυπουργός δηλαδή, θα έπρεπε να είναι κάποιος τον οποίο θα εμπιστεύονταν οι ηγέτες της Δούμας. Αντίθετα, διόρισε τον κόμη Νικολάι Γκολίτσιν, που δεν ήταν πιο πρόθυμος από τον Γκορεμίκιν να αναλάβει τη θέση.

Δεν περνούσε από το μυαλό του Νικολάου ότι κάτι πήγαινε πάρα πολύ στραβά, κι ότι γι' αυτό κανείς δεν ήθελε να ηγηθεί της κυβέρνησής του. Οι διαμάχες στη Δούμα έφταναν στο σημείο της απροκάλυπτης κριτικής ενα-

ντίον του. Ο αρχηγός των Φιλελευθέρων Πάβελ Μιλιουκόφ ήταν αποφασισμένος να εξασφαλίσει τον σχηματισμό ενός υπουργικού συμβουλίου που θα διάλεγε ο ίδιος και οι πολιτικοί του σύμμαχοι· έτσι τον Νοέμβριο του 1916, κατακεραυνώνοντας την εξουσία για το χάος και τη διαφθορά, αναρωτήθηκε μεγαλοφώνως: «Πρόκειται για βλακεία ή για προδοσία;».⁵ Ο Νικόλαος δεν πολυέδωσε σημασία. Παρέμενε προσηλωμένος στις ένοπλες δυνάμεις και μιλούσε περίλυπος στους διοικητές του Γενικού Στρατηγείου όταν αποτύγχαναν οι στρατιωτικές επιχειρήσεις. Ήθελε να ξέρουν ότι επιδίωκε τη συντριβή των Γερμανών όσο κι εκείνοι. Όταν έμαθε για τις δυσκολίες να φτάσουν οι προμήθειες στο μέτωπο, είπε: «Δεν μπορώ να κοιμηθώ τη νύχτα όταν σκέφτομαι ότι ο στρατός μας πεινάει». Οι συνεργάτες του παρατήρησαν «τη θλίψη στα μάτια του και το βλοσυρό του πρόσωπο».⁶

Τα χρόνια του πολέμου τον κατέβαλαν· αδυνάτισε πολύ. Η έμπιστη της συζύγου του βαρόνη Σόφι Μπουξχούβεντεν αναρωτιόταν μήπως έπασχε από τα νεφρά του. Όταν ρώτησε τον δόκτορα Γεβγκέι Μπότκιν, της εκμυστηρεύτηκε: «Η καρδιά του δεν είναι εντάξει. Δίνω στον μεγαλειότατο ιώδιο, αλλά να μείνει μεταξύ μας».⁷

Το 1915 οι ήττες στο μέτωπο του είχαν προκαλέσει κατάθλιψη, καθώς τα γερμανικά στρατεύματα προήλαυαν στα πολωνικά εδάφη της Ρωσίας, αλλά το καλοκαίρι του 1916 οι Ρώσοι σημείωσαν επιτέλους νίκη στον αυστρουγγρικό τομέα του μετώπου, όταν ο στρατηγός Αλεξέι Μπρουσίλοφ πειραματίστηκε με σχηματισμούς δυνάμεων κρούσης. Η επιτυχία του Μπρουσίλοφ ανάγκασε τους Γερμανούς να αποσύρουν δυνάμεις από το Δυτικό Μέτωπο, και η Ρωσία δεν έμοιαζε πια ο πιο αδύναμος κρίκος των Συμμάχων. Ο Νικόλαος αναθάρρησε. Ήθελε να κάνει ό,τι μπορούσε για την πολεμική προσπάθεια και ένιωθε ευχαρίστηση ανάμεσα στους στρατιώτες που έβαζαν τη ζωή τους σε κίνδυνο. Κανείς στη Στάβκα δεν αμφέβαλλε για την ειλικρίνειά του. Αν και ήταν ευτυχισμένος μόνο όταν βρισκόταν με την οικογένειά του, ήταν πρόθυμος να εκπληρώσει αυτό που θεωρούσε καθήκον της δυναστείας των Ρομανόφ στο μέτωπο. Το προφανές του μειονέκτημα ήταν ότι η στρατιωτική του εκπαίδευση δεν ξεπερνούσε αυτήν ενός μέσου αξιωματικού. Βρισκόταν έξω από τα νερά του σε στρατηγικά και επιχειρησιακά ζητήματα, και το ήξερε — γι' αυτό εμπιστευόταν τις επιχειρήσεις στον Αλεξέγεφ.⁸ Η κύρια συμβολή του ήταν, κατά τη γνώμη του, το ότι λειτουργούσε ως σύμβολο για την αυτοκρατορική πολεμική προσπάθεια και ως πατρική φιγούρα για τους διοικητές, συμπεριλαμβανομένων εκείνων, όπως ο Αλεξέγεφ, που ήταν γηραιότεροι. Η απλότητα, η αξιοπρέπεια και

το ειλικρινές ενδιαφέρον για όλους τους αξιωματικούς και στρατιώτες «του» εντυπωσίαζε τους πάντες στο Γενικό Στρατηγείο.

Τα πήγαινε καλά με τον Αλεξέγεφ, που ήταν επικεφαλής του Επιτελείου από το 1915, όταν ο Νικόλαος μεταφέρθηκε στο Γενικό Στρατηγείο απαλλάσσοντας από τα καθήκοντά του τον πρώτο εξάδελφό του Μεγάλο Δούκα Νικολάι Νικολάγεβιτς, τον οποίο διόρισε αντιβασιλέα του Καυκάσου.⁹ Για τον Αλεξέγεφ ήταν μια ευκαιρία να αναμορφώσει τη διοίκηση στα δικά του μέτρα: Απομάκρυνε τους αριστοκράτες και διόρισε «τεχνοκράτες» όπως ο ίδιος. Στις αρχές του 1917 είχε συγκεντρώσει επτά στρατηγούς και ογδόντα επτά αξιωματικούς για να διευθύνουν την πολεμική μηχανή από το Μογκιλιόφ. Από αυτούς αναμενόταν μόνο να κοιμούνται, να τρώνε και να σκέφτονται για την πολεμική προσπάθεια της Ρωσίας. Ανάμεσα στις προμήθειες του Αλεξέγεφ στη Στάβκα δεν περιλαμβανόταν βιβλιοθήκη: Το Γενικό Επιτελείο, εκτός από τα διαλείμματα για τα γεύματα, δεν είχε ούτε μια στιγμή ψυχαγωγίας στη διάρκεια της εργάσιμης ημέρας.¹⁰ Ο Αλεξέγεφ ενέπνεε δέος στους υφισταμένους του: Ήταν ακάματος¹¹ — και, όπως ο αυτοκράτορας, απεχθανόταν την πολυτέλεια· ντυνόταν και έτρωγε απλά. Έτσι οδηγήθηκε στην εξάντληση, έπειτα και από μια κρίση με πέτρες στην ουροδόχο κύστη και ημικρανίες. Αλλά δεν άκουγε τις συμβουλές και συνέχιζε να εργάζεται όπως εργαζόταν. Η επέλαση του Μπρουσίλοφ στο Ανατολικό Μέτωπο τον έπεισε ότι η Γερμανία και η Αυστροουγγαρία μπορούσαν να ηττηθούν. Ο Αλεξέγεφ ήταν υπόδειγμα πίστης και αφοσίωσης, ο άνθρωπος που πίστευε στη νίκη.¹²

Ωστόσο η προσωπική αφοσίωση του Αλεξέγεφ στον ηγεμόνα του είχε καταρρεύσει σιωπηρά: Ο Αλεξέγεφ είχε αρχίσει να μιλάει κρυφά σε διάφορους πολιτικούς που είχαν στόχο να ανεβάσουν στον θρόνο έναν λιγότερο αντιδραστικό Ρομανόφ.¹³ Σε αυτό το πνεύμα προσπάθησε να πείσει τον Νικόλαο ότι ήταν προς το συμφέρον του και προς το συμφέρον της χώρας να έρθει σε συμβιβασμό με την ηγεσία της Δούμας. Στο πλαίσιο των αναφορών του σχετικά με τις πολεμικές επιχειρήσεις, προσπαθούσε να ενημερώσει τον τσάρο για την επιδείνωση της πολιτικής κατάστασης. Ο Νικόλαος άκουγε, αλλά δεν κουνούσε ούτε το μικρό του δαχτυλάκι.¹⁴ Έτρεφε κάποια στοργή για τους στρατηγούς που είχαν υπηρετήσει τον σεβαστό πατέρα του Αλέξανδρο Γ', και ένας από αυτούς, ο Κάουφμαν-Τουρκεστάνσκι, μέλος του Κρατικού Συμβουλίου, τον πλησίασε με τις ίδιες σκέψεις — αλλά το αποτέλεσμα ήταν επίσης το ίδιο: Ο Νικόλαος ήταν πεισματικά εναντίον της συνεργασίας με τους ηγέτες της Δούμας, αν και καταλάβαινε ότι έπρεπε

να διορίσει υπουργούς που να ευνοούν τη βελτίωση των σχέσεων μεταξύ Δούμας και κυβέρνησης.¹⁵ Ούτε τα μέλη της οικογένειας Ρομανόφ άκουσε ο Νικόλαος. Επέπληξε ακόμα και τον Μεγάλο Δούκα Ντμίτρι Πάβλοβιτς, τον νέο και παθιασμένο, όταν τον εκλιπαρούσε να αλλάξει γραμμή. Όσο για τη μητέρα του, τη Μαρία Φιοντόροβνα, και αυτή απέτυχε να κάμψει την ισχυρογνωμοσύνη του. Ο Νικόλαος, με το μειλίχιο ύφος του, ενεργούσε σαν να είχε ήδη κάνει υπερβολική παραχώρηση με το να επιτρέπει τη συγκρότηση της Δούμας το 1906. Ήταν στενοκέφαλος και κανείς άλλος στη Στάβκα δεν τολμούσε να θέσει ζήτημα αλλαγής στάσης, μολονότι σχεδόν όλοι συμφωνούσαν με τον Αλεξέγεφ.¹⁶

Αν ο αυτοκράτορας είχε παίξει με την ιδέα του διορισμού μιας κυβέρνησης «συνεργάσιμης με τη Δούμα», σίγουρα δεν είχε τέτοια πρόθεση μετά τον Δεκέμβριο του 1916, όταν μια κλίκα αριστοκρατών, μέλη της υψηλής κοινωνίας και της πολιτικής δολοφόνησαν τον Ρασπούτιν. Ο Νικόλαος και η Αλεξάνδρα ένωσαν αποτροπιασμό. Ο Ρασπούτιν είχε καταφέρει να αναδειχθεί στο μοναδικό πρόσωπο που μπορούσε να φέρει ηρεμία στον αιμορροφιλικό γιο και κληρονόμο τους, τον Αλέξιο. Οι γιατροί είχαν αποδειχθεί ανεπαρκείς στις συχνές περιόδους κρίσης της ασθένειάς του· ο δε Ρασπούτιν είχε πείσει τους Ρομανόφ ότι μόνο οι προσευχές της οικογένειας θα βοηθούσαν.¹⁷ Στη διάρκεια του πολέμου είχε γίνει πια περιβόητος: Οι φήμες οργιάζαν ότι είχε εκμεταλλευτεί την αναχώρηση του Νικολάου για το Μογκιλιόφ προκειμένου να ερωτοτροπήσει με την Αλεξάνδρα. Και ήταν γνωστό τοις πάσι ότι δεχόταν δώρα για να επηρεάζει τους Ρομανόφ σχετικά με τους υπουργικούς διορισμούς. Ο Ρασπούτιν είχε τις δικές του ιδέες για την εξωτερική πολιτική και διαφωνούσε με το ότι η Ρωσία είχε συμμαχήσει με τους Δυτικούς εναντίον της Γερμανίας και της Αυστροουγγαρίας. Στη Δούμα και σε άλλους δημόσιους κύκλους πίστευαν ότι ο Ρασπούτιν προωθούσε τα γερμανικά συμφέροντα στη ρωσική Αυλή, ελπίζοντας ότι θα έπειθε τον αυτοκράτορα να συνάψει χωριστή συνθήκη ειρήνης με τη Γερμανία. Το αυτοκρατορικό ζεύγος ήξερε τις ιστορίες που κυκλοφορούσαν, αλλά δεν έδινε σημασία· και οι δυο τους ένωσαν συντριβή όταν η σορός του Ρασπούτιν ανασύρθηκε από τον παγωμένο ποταμό Μάλαγια Νέβκα στο κεντρικό Πετρογκράντ.

Δύο από τους συνωμότες, ο πρίγκιπας Φέλιξ Γιουζούποφ και ο άκρως αντιδραστικός βουλευτής της Δούμας Βλαντίμιρ Πουρίσκεβιτς, ήλπιζαν ότι θα απέτρεπαν τις φημολογούμενες κινήσεις για απόσυρση της Ρωσίας από τον πόλεμο. Σε ευρύτερους πολιτικούς κύκλους η είδηση του θανάτου του

Ρασπούτιν δημιούργησε την ελπίδα ότι ο Νικόλαος θα ερχόταν στα συγκαλά του και θα συμβιβαζόταν τόσο με τους συντηρητικούς όσο και με τους φιλελευθέρους της Δούμας. Στην πραγματικότητα η δολοφονία αφείρεσε από την οικογένεια Ρομανόφ τον μοναδικό παράγοντα καταπράυνσης του νεαρού Αλέξιου και σκλήρυνε τη στάση τους στον δρόμο που είχαν επιλέξει. Ο Νικόλαος θεωρούσε απαράδεκτη οποιαδήποτε μεταρρύθμιση.